

Rælingen Kirke

Hans Kristian Halvorsen-Monsrud

I 2012 feirer vi 125års-jubileum for rælingen kirke. Kanskje er det 184års-jubileet vi skulle feire, for kirken er bygget i 1828. Det som skjedde i 1887 var at kirken ble bygget om til sitt nåværende utseende. I anledning jubileet har vi villet samle det vi vet om kirkens og kirkestedets historie mellom to permer og gjøre historien tilgjengelig for folk flest. Dette heftet er med andre ord en gave til jubilaranten.

Kristningsprosessen fra 700-tallet frem til 1153

Kristningen av Norge var en lang prosess som foregikk i flere hundre år. Olav den Helliges død på Stiklestad den 29. juli i 1030 var på mange måter avslutningen av denne prosessen. Det er vanskelig å beskrive kristningsprosessen på en kortfattet måte. Kontakten med kristendommen og kirken skjedde på mange områder samtidig. I en tidlig fase fra 700-tallet frem til Olav Tryggvason steg i land på Moster i 995 og anla en kirke der, kom impulser og kontakt i stand gjennom handel og vikingferder mellom nordmenn og områder på de britiske øyer og på kontinentet. Også enkelte organiserte misjonsforsøk så dagens lys i denne perioden. Det er ikke tale om utvikling av noen kirkeorganisasjon på denne tiden. Fra midten av 900-tallet møter vi de første kristne konger i Norge. Håkon den Gode som var oppfostret hos den engelske kongen Athelstan forsøkte frem til sin død i 960 å kristne de områder han hadde kontroll over. Han bygger kirker og innsetter engelske prester ved dem. Motstanden mot kongens kristningsforsøk var stor, kirker ble brent og prester drept. Da Håkon den Gode dør, blir han hauglagt på hedensk vis.

Det er først med Olav Tryggvason at kristentroen vinner fremgang. Under hans tid kan vi tale om et "kristent gjennombrudd" i landet. Hans regjeringstid er kort, fra 995 til år 1000. Likevel skjer det mye i løpet av disse 5 årene. Kanskje kan det skyldes hans misjonsmetode. Den bestod av sverd og vold. Like mye kan det skyldes at kristentroen hadde begynt å vinne utbredelse blant folk. I det gammelnorske samfunnet var religionen en offentlig sak, og konger og høvdinge hadde en religiøs funksjon. De var åndelige overhoder for det folket de styrte. Dette innebar at når en høvding enten frivillig eller under trussel om sverd og vold gikk over til kristendommen, fulgte de folk han hadde myndighet over med ham. Det er denne "massekonversjonen" som skyter fart under Olav Tryggvason. Men noen etablering av en fast kirkelig organisasjon er det ennå ikke tale om.

Med styret Olav Haraldsson (den hellige) fra 1015 til 1030 endrer dette seg. Da han kommer til Norge har han med seg prester og biskoper. Nå er det ikke bare en kristningsprosess vi taler om, men like mye en etablering og utvikling av den kirkelige organisasjonen. Det er kirken som etablerer seg i Norge. I denne første fasen av utviklingen av den kirkelige organisasjon reiser biskopene rundt i landet sammen med kongen. Vi kaller dem hirdbiskoper. De hadde altså ikke faste embetsdistrikt. Dette viser og understreker den tette enhet mellom kongsmakt og kirke. Under Olav den Hellige blir landet delt inn i fylker. I hvert fylke skulle det ligge en hovedkirke. Romerike utgjorde et slikt fylke, eller administrativ enhet. Romerike var inndelt i tre områder, "tridunger" som hver hadde en hovedkirke (tridungskirke): Sørums, Ullensaker og Nes. Det er imidlertid ikke tale om en fast sogneinndeling på denne tiden. Hovedkirkene var sannsynligvis anlagt av kongen og han sørget for at de fikk inntekter til å leve av. De fungerte som brohoder i den kirkelige utbyggingen. I tillegg kom andre kirkebygg som var reist av privatpersoner eller slekter, og som altså ikke lå under den kongelige myndighet.

Noe før år 1100, under Olav Kyrres regjering, ble landet delt inn i tre bispedømmer: Selje, Nidaros og Oslo. Nå er kirkeorganisasjonen i ferd med å bli fasttømmret og den frigjør seg fra den kongelige avhengigheten den før hadde vært preget av. Senere på 100-tallet blir Stavanger og Hamar skilt ut som egne bispeseter, og Selje flyttet til Bergen (Bjørgvin). Inndeling av bispedømmene i sogn skjedde i periodene etter år 1100. Hvordan denne inndelingen forløp har vi ikke klarhet i. Den kan ha vært utløst av innkrevingen av tienden. Tienden var en skatt hver gård skulle betale til sin kirke, og da var det viktig å holde rede på hvilke gårder som sognet til hvilke kirker. I 1152/53 var kirkeorganisasjonen så sterkt fasttømmret at Norge ble opphøyet til erkebispedømme. Det innebar at landet ble egen kirkeprovins. Kirken var nå å regne som en egen og sterk maktfaktor som preget folks hverdagsliv og regulerte de fleste sider av samfunnslivet.

Kristningen av romerikingene

Med det vi nå vet om kristningsprosessen i landet generelt, hvordan foregikk kristningen av romerikingene? Hva vet vi om det som skjedde i vårt område?

I forhistorisk tid var Romerike et av de gamle folkeriker på Østlandet. Etter hvert mister området sin politiske selvstendighet og blir en del av en større riksenhet som vi kaller det norske rikskongedømmet. Denne prosessen var omskiftelig og tok lang tid. I fortellingene om Harald Hårfagre hører vi om ufred og erobring av land på Romerike. Selv om Harald Hårfagre klarer å legge området under det gryende rikskongedømmet, blir ikke dette en varig løsning. På 900-tallet har rikskongedømmet mistet makten her. Olav den Hellige som klarer på ny å integrere Opplandet, som Romerike var en del av, i rikskongedømmet. Det skjer da Olav kommer hit i 1015. Det varer ikke lenge for romerikingene blir misfornøyde med Olavs styre og forsøker å rive seg løs. Det er først med Harald Hardråde at landskapet blir fast og varig innlemmet i rikskongedømmet.

Kristningen av Romerike er en del av denne politiske utviklingen. Kampen for et rikskongedømme føres sammen med kampen for innføringen av kristendommen og kirken. Årsaken er at kirkens organisasjon og struktur var enhetskapende og hierarkisk, nærmest som et åndelig/religiøst speilbilde av den verdslige struktur rikskongene ville gi det unge rikskongedømmet.

I området rundt Oslofjorden, Viken, var kristendommen kjent før den mer systematiske kongsstøttede misjonen satte inn på 900-tallet. De eldste kristne begravelser det er funnet spor etter i Oslo daterer seg til ca. 980. Dette vitner om en kristen "menighet" i det som senere skulle utvikle seg til byen Oslo; kristne graver forutsetter en organisert kristen gudsdyrkelse som har rotfestet seg i et geografisk område. Romerike lå også på den tiden sentralt i forhold til Osloområdet og Viken, og vi kan trygt anta at romerikingene kjente til kristentroen før de ulike kongenes kristningsforsøk.

Det er Olav Haraldsson som setter inn det store støtet i arbeidet med å tvinge romerikingene til å la seg døpe. Han for frem med hard og brutal hånd. Valget stod mellom dåp og død. Sagaen forteller oss om hvordan han gikk frem:

"Han gransket nøye hvordan folk holdt kristendommen, og der han syntes den trengte å bedres, lærte han dem riktig kristenskikk, og om det var noen som ikke ville holde opp å være hedninger, så tok han det så hardt at han dreiv noen ut av landet, noen lot han lemleste på

hender eller føtter eller lot stikke ut øynene på dem, noen lot han henge eller halshogge, og han lot ingen være straffet som ikke ville tjene Gud. Slik drog han gjennom hele fylket. Han straffet like mye storfolk som småfolk. Han gav dem prester, og satte så tett med prester i bygdene som han syntes det var best.

På den måten reiste han gjennom dette fylket. Da han kom opp på Romerike, hadde han tre hundre våpenføre menn. Han merket seg at det ble dårligere med kristendommen dess lenger han kom opp i landet. Men han holdt fra på samme måten og omvendte hele folket til den rette tro og gav strenge straffer til dem som ikke ville lyde hans bud”.

Romerikingene glemte ikke denne behandlingen, og da Olav noen tid senere igjen nærmer seg området går bøndene til angrep. Snorre forteller: ”Romerikingene hørte at kong Olav var på veg til dem; da samlet de en stor hær og sa til hverandre at de aldri kom til å glemme den medfarten kong Olav hadde gitt dem sist han drog gjennom der. Så kom bondesamlingen mot ham ved en elv som jeter Nittelva. Bøndene hadde en hel hær av folk. Da de møttes gikk bøndene straks til kamp, men det ble de fort på, de skvatt unna med èn gang og fikk bank til de bedret seg, for de måtte ta kristendommen”.

Vi ser altså at motstanden på Romerike var rettet både mot etableringen av rikskongedømmet og mot kristendommen – og da i sær på grunn av den hardhendte måte misjoneringen foregikk på. Hedenskapet holdt seg lenge i dette landskapet. Arkeologiske funn viser at hedenske gravskikker fortsatt var dominerende på Romerike på 1000 tallet.

Kirkebygging og kirkebygg på Romerike frem til svartedauen

Slaget ved Nitelva stod i 1022. Det er allment antatt at Skedsmo kirke ble bygget av kong Olav i dette året. En enkel trekirke som noe senere ble erstattet av den stenkirken som fortsatt står på stedet i en ombygget utgave. Mot slutten av 1000-tallet har kristendommen slått rot på Romerike. I løpet av århundret hadde det samlet sett funnet sted en betydelig kirkereising på Romerike, som i resten av landet for øvrig. Denne utviklingen ble forsterket i den store byggeperioden Oslo bispedømme og lander for øvrig opplevde på i perioden 1150-1250.

Denne første fasen i kirkebyggingen ble muliggjort ved to forhold. Det første var tiendeinntekten. Når innkrevingen av tienden var satt i system hadde man det økonomiske grunnlaget for å kunne reise kirker og var sikret inntekter til vedlikehold og lønn av prester. Det andre forhold var inndelingen av landet i bispedømmer og sogn. Dette skapte klare, avgrensede kirkelige administrasjonsområder som førte til etablering av sognekirker i alle sogn i tillegg til kapeller. Med faste bispeseter ble det også bygget domkirker, og den byggfaglige kompetansen som ble samlet og utviklet ved domkirkenes bygghytter ble avgjørende for reisingen av de stenkirker som etter hvert fant sted.

Hvor ble de eldste kirkene bygget?

Det kan være nyttig å stille seg dette spørsmålet og lete etter svar i noen almene forhold for landet som helhet. Da vil vi lettere forstå hvorfor kirkene i Rælingen (og Fet) ble plassert der de fortsatt ligger. Det er to overordnede svar på spørsmålet om plassering av de eldste kirkebyggene.

Ved allerede eksisterende kristne gravplasser

Som vi viste ved eksemplet fra Clemenskirken i Oslo, er det mye som tyder på at de kristne gravplassene er eldre enn kirkebyggene. Samme forhold som i ved Clemenskirken finner vi også i Bø i Telemark. Den nåværende stenkirken skriver seg sannsynligvis fra 1180-årene, ut fra datering av treverk i skipets takkonstruksjon. Koret ble bygget først, dette var det viktigste rommet i de middelalderske kirker, siden feiringen av messen var konsentrert rundt nattverdshandlingen. Kirken som helhet sto ferdig en 70-80 år senere. Dette viser det tidsperspektivet byggingen av en stenkirke kunne planlegges innenfor. Stavkirkene ble reist i løpet av et års tid. Det særegne med kirken i Bø er at man bygget stenkirkens kor rundt koret til den eldre stolpekirke. Da det nye kor var ferdig, ble det gamle revet. Så brukte man stolpekirkens skip sammen med det nye koret helt til reisingen av stenkirken var ferdig. Under arkeologiske utgravninger i Bø oppdaget man 20 graver fra stolpekirkens tid. Det mest overraskende var imidlertid 4 graver som var eldre enn stolpekirken. Det kan godt ha vært flere graver i tillegg til disse 4, selv om det ikke fantes spor etter flere. Også i Bø ble kirkestedet lagt til et allerede eksisterende kristent gravsted. Den første stolpekirken på Bø har nok vært en privatkirke. Steinkirken som avløste den må ha vært et så stort løft at en mann eller ætt ikke hadde klart det alene. Stenkirken fremstår følgelig som en sognekirke. Dette bekrefter det vi vet: at forskjellen mellom privatkirkene og de "offisielle" kirkene blir utvasket fra 1100-tallets slutt. Men likevel: den ble fortsatt hetende Bø kirke etter gården den lå på, og kirken gav så navn til kirkesognet. Vi skal ta opp dette på nytt når vi ser nærmere på plasseringen av kirkene i Rælingen.

De hedenske gravskikkene var knyttet til gården og ætten. Gravplassene lå i gårdens nærhet, og de døde var fortsatt en del av ættefellesskapet. Ulike riter og kultiske handlinger knyttet til gravplassene skulle sikre gård og ætt velstand og fruktbarhet. Med trosskiftet og de første kristne begravelser ser vi at dette langsomt endrer seg. Døden blir individualisert, og den enkeltes mulighet for frelse eller fortapelse kommer i fokus. Omsorgen for de døde blir følgelig aksentuert på en ny måte. Legemet skulle vies omsorg fordi det var den Hellige ånds tempel og gravskikkene blir en avstandstaken til hedensk gravskikk. Sjelen skulle hjelpes inn i himmelen, så begravelse og messe begynner å bli knyttet sammen. Dette kan for øvrig være en av årsakene til at kirkene ofte ble bygget ved de eldste gravplassene.

I forhold til de hedenske begravelsesplassene, later det til at gravplassene i kristen tid blir sentraliserte. De fjerner seg fra gårdens geografiske nærhet og ættens nærvær. Men dette innebærer også at bøndene hadde behov for kristne gravplasser i rimelig nærhet til sine bosteder. Det var ikke mulig å transportere de døde over for lange avstander.

I nærheten av hedenske kultsteder

Det er mye som tyder på at den misjonerende og ekspanderende kirke hadde som praksis å reise gudshus på steder som allerede hadde en religiøs tilknytning. Dette gjelder ikke bare Norge, men Europa for øvrig. Ut fra det vi allerede har sagt om forholdet mellom privatkirker og sognekirker i Norge, er det ikke mulig å avgjøre om det gjaldt i større grad for privatkirkene enn for sognekirkene, eller om det er et fenomen som karakteriserer valg av kirkeomt for begge kirketyper. Vi nøyer oss derfor med å slå fast den tendens vi ser: en sammenheng hva gjelder sted for kult i overgangen fra hedendom til kristendom.

Da kirken etablerte seg i Norge, fulgte den altså sin allerede gamle og etablerte skikk med å legge kirkebyggene på steder som allerede på en eller annen måte hadde en slags tilknytning til religiøs praksis, altså en tilknytning til hedensk kultisk virksomhet. Årsakene til dette kan ha vært flere. Sett fra et kirkeorganisatorisk, strategisk perspektiv kan dette ha blitt gjort for å gjøre overgangen til kristentroen så myk og smidig som mulig. I så fall er dette noe som i

større grad gjelder de kirker som ble reist på kongsmaktens og senere kirkens initiativ. Hva gjelder privatkirkene, er det nærliggende å anta at disse ble bygget på sentrale gårder av innflytelsesrike ætter som kanskje allerede hadde en mer sentral kultisk funksjon i hedensk trospraksis. Her er det altså ikke argumentet om å gjøre overgangen smidig som teller, men det faktum at gårdens eller ættens kultiske status og eventuelle funksjon avgjorde stedet for reising av kirkebygget. Vi skal få anledning til å se på dette når det gjelder forholdene i Rælingen.

Et annet fenomen vi ser, er at flere av de hedenske kultsentra gjerne var lagt til sentrale og strategiske steder, dvs. ved vegfar og større gårder. Dette gjelder i sær for de steder som kanskje hadde en mer sentral eller overordnet status innenfor et bygdelag eller krets av gårder. Vi vet foreløpig for lite om norrønn, hedensk kult, dvs. religionsutøvelse i praksis, til at vi kan si noe særlig mer om hvilken status og funksjon de ulike kultstedene på bygdene hadde. Men vi har nok kunnskap til å ta høyde for at det derfor også kunne ha vært mer praktiske grunner og ikke-religiøse hensyn som lå bak valget av kirkesteder. Plasseringen av de to kirkene i Rælingen underbygger for så vidt dette, og vi skal komme tilbake til det.

Hva slags kirker ble bygget på Romerike i middelalderen?

De første generasjoner kirker var enkle stavkirker. Arkitektene kaller dem stolpekirker, fordi de i motsetning til dagens få bevarte stavkirker, hadde den bærende konstruksjonen av stolper gravd ned i hull i bakken. En stavkirke/stolpekirke bæres oppe av stavene, eller stolpene. Veggene har ingen konstruktiv, bærende funksjon. De jordgravde stolpene råtnet ganske fort, og vi ser av arkeologiske utgravninger at disse ganske snart ble erstattet av mer utviklede stavkirker, hvor hele konstruksjonen var løftet opp på mur og bunnsvill. Enkelte steder har så disse stavkirkene blitt erstattet av stenkirker. Vi skal se nærmere på middelalderseke stenkirker og stavkirker på Romerike.

Romerikes stavkirker

Alle fysiske og synlige spor etter stavkirkene på Romerike er forsvunnet, med unntak av 3 planker fra kirken på Imshaug i Sørumsund. Som allerede nevnt, er det ikke foretatt arkeologiske undersøkelser som har påvist stolpehull eller bygningsspor fra stavkirkene. Skal vi danne oss et bilde av hvordan området sine stavkirker har sett ut, har vi følgelig kun to farbare veier: Plankene fra Imshaug og de trekirker av reisverkskonstruksjon som nevnes i kirkeregnskapene i 1620-årene. Den ene planken fra kirken på Imshaug gir oss et synlig bilde på hvordan dekoren rundt en av kirkens portaler var, mens kirkeregnskapene forteller oss noe mer om byggemåter og arkitektur.

Vi begynner med å se nærmere på plankene fra Imshaug. Kirken nevnes i Røde Bok i år 1400, men omtales som "aldeles øde" av oslobispen Jens Nilsson i 1598. Det er i sær den ene planken som gir oss beskjed om kirkens dekorative kvaliteter. Vi siterer Håkon Christies beskrivelse: "Planken har utgjort siden i en portal og har en utvendig halvsøyle på den ene siden som vender inn mot døråpningen. Hele utsiden dekkes av en utskjæring med dragefigurer komponert inn i en rytmisk stigende planteranke. Ornamentikken plasserer kirken i den tidligste gruppe av stavkirken fra 1100-årene. Portalens basis og kapitél er forhugget, men høyden til vederlaget lar seg anslagsvis bestemme til omkring 2.60 m. Portalen har altså vært temmelig høy og vil ha fordret en vegg høyde på minst 4 m. De to øvrige veggplankene har plan innside og svakt krummet utside. Begge har not i den ene og fjær i den andre siden og tilhører en type veggtiler som var vanlig i 1100-årene." (Christie, *Norges Kirker, Akershus* bd. 1, p. 22). Skurden på portalen minner om den vi finner på

mange av de andre bevarte stavkirkene, og på de mange portaler og portaldeler som er bevart fra nedrevne stavkirker. Stilmessig hører portalen hjemme i Sogn-Valdres gruppen, dvs de portaler vi finner i de østnorske indre fjelldalene og på Vestlandets fjordbygder. Dette forteller oss at den treskjærer, eller det treskjærerverksted, som har arbeidet med Imshaugportalen har vært blant de fremste i sitt fag. Kirken har tilhørt en velutviklet stavkirke tilhørende en bygningstype som teller de ypperste byggverk av tre. Portalplanken gir oss et bilde av de kunsthistoriske og arkitektoniske skatter som forsvant med stavkirkene i vårt område.

Kirkeregnskapene som kirkevergene blir pålagt å føre fra 1620 forteller oss blant annet om kirkenes vedlikeholdssituasjon. Her kommer det direkte og indirekte frem hvordan de var bygget. I 1620-årene vet vi om 6 sikre reisvervskirker fra middelalderen: Ullensaker, Hovin, Bjerke, Hurdal og Feiring. I tillegg kommer kirkene i Blaker, Gjerdrum, Holter og tårnet til Rælingen kirke som vi kan gå ut fra sannsynligvis også er fra middelalderen. Hva sier så kirkeregnskapene? Hurdal og Hovin kirker hadde den karakteristiske svalgangen delvis i behold. Svalgangen har en konstruktiv funksjon i de fullt utviklede stavkirkene ved at den støtter opp om kirkebyggets hoveddel og holder denne stabil. I tillegg beskytter de veggplankene mot vær og vind. Rwegnskapene fra Hurdal viser dessuten at svalgangen hadde stolper, noe som gjør oss sikre på at det dreier seg om en stavkonstruksjon. Oppsummert gir kirkeregnskapene nok opplysninger til at vi kan si at kirkene var reist i stavkonstruksjon, noe som berettiger dem til å kalles stavkirker, selv om de unndrar seg en mer presis beskrivelse. Men noe mer om konstruksjonsdetaljene kan vi si, og muligens har dette karakterisert stavkirkene på Romerike. I forhold til de landsdeler hvor stavkirkene fortsatt er bevart, var Romerike før Svartedauen et tett befolket område. Til tross for de mange kirkebygg, måtte sognekirkene være av en viss størrelse. Dette er utfordringen ved mange av stavkirketypene: de setter begrensinger hva gjelder hvor store de kan bygges. Fra Ullensaker kirke hører vi at skipet ikke bare hadde stolper i hjørnene, men at det forekom midlere stolper som delte opp veggene. Det samme kan ha vært tilfelle i kirken i Hovin. Dette er trekk som særmerker en gruppe av stavkirker som går under benevnelsen ”Møretypen”. Disse blir vanlige i senmiddelalderen, og er bygget på en måte som gir et større kirkerom enn hva tilfellet er med de eldre stavkirkene. Stavkonstruksjonen er forenklet, og gir et stort, åpent kirkerom. Dette er en av årsakene til at denne typer stavkirker vant terreng i senmiddelalderen. Folkeøkningen skapte behovet. Det er dessuten verdt å merke seg at stavkirken i Ullensaker ble bygget som en erstatning for en stenkirke som ble tatt av et leirras på slutten av 1400-tallet. At et av de rikeste sognene på Romerike måtte erstatte en stenkirke med en trekirke sier oss mye om den økonomiske situasjonen etter Svartedauen og de etterfølgende pestepidemier. Det var med nød og neppe og nabosogns hjelp at menigheten fikk reist stavkirken.

De stavkirker kirkeregnskapene forteller oss om later altså til å ha vært relativt store, med en konstruksjon som skapte romslige kirkerom. Dette var nødvendig i det folkerike Romerike. Men denne konstruksjonen hadde en vesentlig svakhet. Det den vant i størrelse, tapte den i styrke. Om mange kirker hører vi svært ofte at de er støttet opp av skårder, skråstivende bjelker satt fra bakken opp mot kirkeveggen. Både i Ullensaker, Hovin, Bjerke, Hurdal og Feiring hører vi at kirkebyggene har vært støttet opp på denne måten. Vedlikeholdssituasjonen til de middelalderske trekirkene var kritisk på begynnelsen av 1600-årene. Med middelalderen var stavkirkenes tid ute, og kirkeregnskapene viser oss stavkirkens slutfase på Romerike. Av de få som overlevde reformasjonsårhundret, ble de fleste revet i oppgangstiden fra 1650-årene av og fremover. Sentrumsbygda Ullensaker ble paradoksalt den som beholdt sin stavkirke lengst; den ble revet i 1768. I 1648 skrev sognepresten Kjeld

Stub at 2Ingen Bygmester Tør Sig Understaa Kierchen enten at opveje och Rette eller med Vinger paa Siderne at fast gjøre". I 1732 har daværende sogneprest Jonas Rist beskrevet kirken i kallsboken og tilføyer etter omtalen av stavkirkens byggemåte "som i gammell: tiid brugelig: var, men nu fast ingenstedz er at finde".

Romerikes steinkirker

Bygging med sten i mørtel var ukjent i Norge fra gammelt av. Da biskopen i Oslo lot reise St. Hallvardskatedralen må vi regne med at steinhuggere og murere ble hentet inn fra bygghytter ved utenlandske katedraler, og at de lærte opp norske håndverkere i den nye byggeteknikken. Dette gjelder for så vidt for alle katedralene i landet. De ulike steinhuggere merket steinen med bumerker og signaturer. På Nidarosdomen er det funnet samme signaturer som på katedralen i Lincoln i England. Samme steinhugger har arbeidet på begge bygg. Byggingen av stenkirkene på Romerike må derfor forstås ses i lys av den byggeaktivitet som skjedde i Oslo, i første rekke rundt Hallvardskatedralen.

Stein var kirkens byggemateriale. Dette var en arv fra den klassiske arkitektur. På sin misjonsferd nord for Alpene måtte kirken finne seg i at de første kirkene ble reist av tre i en eller annen form for stavteknikk. Men så fort det lot seg gjøre, ble disse misjonskirkene erstattet av bygninger i stein. Det som kjennetegner Norge i sær, er at det universalkirkelige kravet om stein ble satt til side gjennom hele middelalderen. Steinkirkene representerte et økonomisk og håndverkerteknisk løft de fleste bygder ikke maktet.

Stenkirkene i Norge er derfor i første rekke et byfenomen. De få byene Norge hadde i middelalderen sto for henimot 60 av landets steinkirker. De øvrige 200 ble bygget i de bedre bygdene og i kystnære strøk med tyngde i Viken, på flatbygdene i Opplandet og i Trønderlag. Da Norge sto på høyden av sin makt i andre halvdel av 1200-årene, var omtrent en femtedel av landets kirker bygget av stein. Landets øvrige ca. 1000 sogn fikk sine kirkebygg oppført av tre.

Vi kjenner til 41 kirker på Romerike i middelalderen. Av disse var 11 steinkirker, de resterende 30 trekirker. Andelen steinkirker på Romerike var med andre ord ganske høy. Det var vesentlig de store, sentralt beliggende bygdene på Romerike som fikk steinkirker, men de vant ikke innpass i alle disse bygdene. Øst for Glomma ble det ikke bygget en eneste steinkirke. Det er blitt hevdet at stenkirkene i forhold til stavkirkene var prestisjebygg, og at trekirkene av den grunn var mindre verdsatt – altså at de var å regne og ble oppfattet som en slags dårlig nødløsning i forhold til stenkirkene. Dette er en hypotese som ikke holder mål. Vi vet at kong Håkon hadde en stavkirke som kongelig kapell i Bergen på samme tiden som steinkirken på Voss ble bygget. Kirkebygg nummer 2 på Urnes, hvis portaler og utskjæringer fra ca. 1050 ble brukt på nytt i den kirken fra ca. 1150 som fortsatt står, var et privatkapell for en mektig slekt og et svært påkostet bygg av ekstraordinære kvaliteter.

Det er ikke påvist spor etter eldre trekirker under Romerikes stenkirker. Dette skyldes i hovedsak mangel på arkeologiske undersøkelser. Det samme gjelder for spor etter middelalderkirker av tre under eksisterende kirkebygg eller på tidligere og nåværende kirkesteder.

Romerikskirkene har felles den eiendommelighet at innfatningen av muråpninger, altså dører, og vinduer, er hugget av kalkstein fra området rundt Mjøsa og Oslofjordens vestsida. Det er påfallende at det her ikke er benyttet kleberstein all den tid det var et stort klebersteinsbrudd i Piggåsen Fet, samtidig som de beste klebersteinsbruddene i Akershus fylke lå på Romerike.

Dette betyr at de som stod for byggingen har foretrukket å bygge i kalkstein. Dette indikerer at stenkirken på Romerike ble oppført av byggmestere fra nettopp distriktene rundt Mjøsa og Oslofjorden. Bygghytten ved Hamar domkirke har derfor også hatt en innflytelse på byggingen av steinkirker i vårt område. Dette bekreftes ytterligere av det faktum at kirkene ved Mjøsa og Oslofjorden oppviser nært slektskap med de på Romerike. Geologiske undersøkelser av kalksteinsmaterialet viser dessuten at Mjøs-kalk er brukt i Eidsvoll og Nes kirker, noe som er rimelig siden den kunne fraktes med båt til begge kirker. Til Enebakk og antakeligvis til de øvrige Romerikskirkene ser det ut til at kalksteinsmaterialet er hentet fra Oslo-området.

En undersøkelse med henblikk på å bestemme kirkenes alder henlegger dateringen til perioden 1150-1250. De yngste er kanskje Frogner og Sørums kirker. De har murer murt med stein reist på høykant. Dette er en murersteknikk som inntreffer med gotikken fra begynnelsen på 1200-tallet. Frogner kirke har også et usedvanlig steilt og spisst tak, noe som også regnes som et sent trekk. Hva gjelder størrelse, skiller de tre tridungskirkene Nes, Ullensaker og Sørums seg ut. Nes kirke var bygget med apsis (rundbueavsluttet kor) og av fint tilhugget stein (kvaderstein). Ullensaker kirke som ble tatt av leirras på 1400-tallet har hatt fire portaler. Dette er en mer enn vanlig. Bevarte beslag og gangjern fra dørene er fremragende smijernsarbeider som vitner om høy kunstnerisk og faglig kvalitet. Også Ullensaker har vært murt av kvaderstein med apsis – det kan til og med hende at kirken var oppført som en basilika med hovedskip og to lavere sideskip og sentraltårn. Sørums kirke er liten og følger det bygningsskjema som er typisk for sognekirkene, med rektangulært skip og rett avsluttet kor. Dersom det er så at kirken hadde en forløper på gården Rydjökul noe lenger øst, og at den ble tatt av et jordfall, kan også denne kirken hatt en form som tilsvarte dens rang. Den enkleste kirken er Gudleifs kirke på Asak. Den består av et enkelt, kvadratisk rom uten adskilt kor. Kirketypen er kjent fra 1100-tallet, men det later til at den først vinner en viss utbredelse fra midt på 1200-tallet i kombinasjon med gotikkens former. Dette gjør at Asak kirke også plasserer seg blant Romerikes yngste steinkirker.

Kirkens økonomiske grunnlag

Det er nødvendig å påpeke at grunnlaget og forutsetningen for all kirkebygging er økonomi. Det var ikke mulig å bygge kirker uten å ha den økonomiske ryggrad som krevdes. Det var heller ikke mulig å vedlikeholde kirkene uten et økonomisk grunnlag. Heller ikke var det mulig å utstyre kirkene med inventar, eller lønne prestene uten å ha finansene i orden. Hvor kom så pengene fra? Og hvordan var hovedtrekkene i den økonomiske utviklingen til kirken frem til middelalderens slutt og reformasjonens innføring?

Vi skal se nærmere på dette på en del områder.

Opprinnelige, kongelige donasjoner til tridungskirkene

Senere biskoppelige donasjoner

Tiendeordningens kirkedel

Messestipender og årtidehold, dvs. private jorddonasjoner

Nedgangen i senmiddelalderen – konsekvensene av Svartedauen

Vi nevnte ovenfor at den store kirkereisingsperiode på Romerike som i landet for øvrig var i perioden 1150-1250. I annen halvdel av 1200-årene nådde kirkereisingen sitt klimaks. Det var ikke behov for flere kirker. Både de ordinære sognekirkene lagt under biskopens jurisdiksjon og de mange privatkapeller som fantes betjente sogn og menighet. Generelt er

det antatt at det i middelalderen var en kirke pr. 150 mennesker. Alt dette endrer seg når Svartedauen farer over Romerike. Pesten kom til Romerike høsten 1349. Ut fra tilgjengelige kilder som bygsel-, skatte- og tiendelister ser det ut til at minst halve befolkningen i området døde. Dette førte til at en rekke kirker ble lagt øde. Ser vi på antall kirker pr. innbygger, ble Romerike rammet hardt av pestens følger. Kirkebyggingen hadde fått sitt største omfang i Romerikes kjerneområder. Senmiddelalderens nedgang og kirkenedleggelse førte følgelig til at disse områdene ble hardest rammet. I Fet prestegjeld var det før pesten 4 kirker. 3 ble lagt øde. Rælingen hadde 2, den ene forsvant. Dette fører til at behovet for nye kirkebygg var så godt som ikke-eksisterende. Man konsentrerte seg om å vedlikeholde de kirker som det fortsatt var grunnlag for å bruke. Hele samfunnsøkonomien, både den kirkelige og den sivile, hadde dessuten fått en så hard knekk, at det vanskelig lot seg gjøre å finne midler til oppføring av nye kirkebygg.

Folkeøkning og ny kirkebygging

Det er først fra slutten av 1500-tallet og utover 1600-tallet at det igjen finner sted en omfattende kirkebygging på Romerike. Dette skyldes noen overordnede forhold. Det første er økningen i folketallet. På landsbasis kan man regne med at folketallet ved 1600-tallets inngang hadde nådd det nivået det hadde før pestens herjinger i 1349/50 og de senere pestepidemiene. Det vil si at med den reduksjon av kirker som hadde funnet sted, var de middelalderkirker som fortsatt sto og var i bruk for små.

Kirkene i Rælingen

At sognekirken i Rælingen ble lagt til Fjerdingbyområdet var ikke en tilfeldighet. Gården var en av de sentrale i denne delen av bygda, og vegfaret gikk rett over gårdstunet. Dessuten er det ting som tyder på at Fjerdingbyområdet også hadde en funksjon og status innenfor den hedenske kultpraksis som kan ha vært mer enn vanlig. Området har vært preget av flere gravhauger. I hvert fall en er bevart; den ligger nord for kirkegården, og er merket og det er laget en adkomst til den over gjerdet. Det kan være sannsynlig at selve Fjerdingbyområdet eller de som bodde der kan ha hatt funksjon som et slags bygdesentrum for norrøn gudedyrkelse.

Vi kan bare spekulere over når den første kirken ble bygget. Men st. Olav var på Romerike og tvangskristnet raumerne rundt år 1025. I sagaen står det at ”raumerne fikk bank til bedring”. Kanskje kan vi tro at bygdas første kirke ble bygget noen tiår etter dette, altså rundt midten av 1000-tallet. Hvordan har så denne første kirken sett ut? Svaret blir selvsagt gjetning, men vi kan faktisk si noe allmenngyldig om de første kirkebyggene. Det må ha dreiet seg om en liten, enkel stavkirke – en såkalt stolpekirke. Den har altså ikke hatt mye til felles med de stavkirker man kan se i dag. Kanskje har den mest av alt lignet på Holtålen stavkirke på Sverresborg museum. Et lite, avlangt skip med et mindre kort mot øst. Stolpekirken hadde stavene (søylene/stolpene) gravd ned i bakken. Disse stavene bar taket og veggene var satt inn mellom stavene. Også veggene kunne være jordgravde. Disse kirkene var relativt lave og trengte ingen svalgang – selv om de utmerket godt kunne ha det. Det er funnet spor (stolpehull) av slike stolpekirker under de fleste av de stavkirkene som har vært skikkelig utgravd, og det samme gjelder for mange av landets steinkirker. Kirker med en slik jordgravd konstruksjon hadde en begrenset levetid; de råtnet fort og kan ikke ha stått mer enn en seksti års tid. I så fall må bygdas andre kirke ha blitt bygget rundt 1130. Dette kan ha vært en fullt utviklet stavkirke, med en konstruksjon som har vært lik noen av de stavkirker som fortsatt står. Det som i første rekke har gjort dette bygget annerledes enn det første, var

at hele konstruksjonen var blitt løftet opp over bakken. Først en lav steinmur og så en solid svill oppå den. Svillen var gjennomgående og det var samme system av stokker som bar staver, vegger og svalganger. Kirkens staver ble så tappet ned i svillen og innbyrdes avstivet seg i mellom. Veggene var dratt ut mot hver side og stod på samme svillsystem. Ytterst lå så svalgangen, også på samme nettverk av sviller. Svalgangen var nødvendig for å stive av hovedkonstruksjonen, som på grunn av høyde og tapping var ustabil. Ved å avslutte veggene lavere enn hovedrommet, og avslutte svalgangen ennå lavere enn dette igjen, skapte man et effektivt stabiliserende konstruksjonssystem. Det er altså selve utformingen av dette systemet som har gitt mange av stavkirkene deres karakteristiske ytre med ”tak over tak”. Dersom man ikke bygget svalgang, kunne man i stedet løse utfordringen med avstiving ved å sette opp ”skorder” (skråstivere) i form av store bjelker som gikk fra bakken og var festet til skipets langvegger.

Stavkirken er ikke et bygg forbeholdt de mest avsidesliggende strøk av landet. De fantes overalt. Grunnen til at de har blitt bevart enkelte steder har snarere å gjøre med dårlig økonomi i sognet, slik at de enkelte steder ikke har hatt råd til å fornye bygningsmassen. Det er bevart rester av en inngangsportal fra en stavkirke i Ullensaker, fra gården Imshaug. Treskjærerarbeidet står ikke tilbake for det vi finner på de andre portalene som er bevart.

Rælingen kirke nevnes skriftlig første gang i 1350. De eldste kildene sier oss dessverre ingenting om selve bygningen, det er i første rekke kirkens finanser og administrative forhold som er omtalt. Første gang noen nevner selve kirkebygget er i 1597. Da er det den dyktige og berømte biskopen av Oslo, Jens Nilsøn, som i sin visitasberetning skriver at Rælingen kirke står på ”fallende fot”. Hvilket bygg i rekken dette er, vet vi ikke. Men det kan jo være fristende å spekulere. Spørsmålet er hvorvidt bygning nummer to stod så lenge som til slutten av 1500-tallet. Det kan godt ha vært en større fornyelse av bygningsmassen i middelalderen enn hva vi tror. Det er uansett svært usannsynlig at det bygget nytt etter svartedaudens herjinger i 1349/50. Den skrøpelige kirken mester Jens nevner må ha blitt revet kort tid etter – kanskje på initiativ av biskopen selv. Neste gang vi hører om kirkebygget i Rælingen er situasjonen nemlig en helt annen.

1600-tallskirken

Det er i 1620-årene, og nå er det en liten og velholdt kirke som omtales. Fra dette tidspunktet har vi også et helt annet kildemateriale å øse av. Det skyldes at kirkevergene i 1623 fikk ordre om å føre systematiske regnskap over kirkenes inntekter og utgifter. I disse regnskapsbøkene blir også vedlikeholdssituasjonen og slike ting nevnt relativt inngående. Vi kan derfor danne oss et temmelig godt bilde av hvordan kirken så ut. Til alt overmål har vi også en oppmålingstegning av den. (skanne inn tegning.)

Vi vet samtidig svært lite om hvordan kirken faktisk så ut, i det minste hva gjelder detaljer, konkret utforming, inventar og slikt. Den hadde en klassisk fasong, med kor skip og våpenhus og vesttårn. Som tegningen viser, var våpenhuset og derved hele tårnets første etasje uforholdsmessig stort i forhold til skipet – og ikke minst fryktelig uproporsjonalt i forhold til koret. Dette har gitt grunnlag til spekulasjon om hvorvidt tårnet (dersom det da er snakk om et tårn, og ikke bare et slags våpenhus) har vært en del av den forrige kirken. Det går også frem av kildene at tårnet var oppført av reisverk, mens resten av bygget var av laftet tømmer. Kirken hadde så klart alter med altertavle, prekestol, benker og det helt vanlige inventaret. Benkene var åpne, uten dører for enden (noe som var relativt uvanlig og kan skyldes kirkens begrensede ressurser). Fordi folketallet økte utover 1600-tallet var det galleri

på vestveggen (som det er også i dag) og på begge langveggene. Det som kanskje har gjort denne kirken svært annerledes fra den vi er vant til i dag er at den var rosemalt innvendig. Med rosemaling mener vi dekor med ranker og blomstermotiver. Dette var en dekortype som var ny, men helt vanlig på 1600-tallet (dekoren på 1500-tallet var annerledes). Generelt var dekoren ganske mørk, med sterke farger og blomsterrankene var gjerne rammet inn med sorte, kraftige konturlinjer. Penselføringen er gjerne bred og ”grov”. Vi har et himlingsbord bevart fra dette kirkebygget. Malingen er av fagfolk datert til ca. 1640. Dette kan indikere at det gikk en mannsalder fra kirken ble bygget til den ble dekorert innvendig. Dette er ikke overraskende; Rælingen var et ganske fattig anneks med begrensede økonomiske ressurser. Dessuten ser vi mange steder at utsmykningen av kirkene skjedde i et temmelig langsiktig perspektiv. Det er dessuten sannsynlig at kirken gjennomgikk en slags oppussing midt på 1600-tallet; vi skal komme tilbake til dette når vi gir en nærmere omtale av inventarstykkene om litt.

1700-tallskirken

Bygningen fra 1600 kan ikke ha vært noe stort og prangende bygg. I 1700 ble den fullstendig ombygget. Skipet ble forlenget mot vest og gjort høyere, nytt tårn med våpenhus ble reist og mye av inventaret ble skiftet ut. Ny altertavle og prekestol kom på plass, nye benker ble satt inn i den påbygde delen av bygget og galleriene ble gjort større. Dessuten kom det et orgel på plass.

Det var presten Theiste som stod bak ombyggingen. Fet kirke ble bygget ny etter en brann som følge av lynnedslag i 1681, og Theiste har kanskje latt seg inspirere byggeprosjektet i hovedsognet samt den fordel et nytt kirkebygg medførte både for prest og sognebarn. Han ønsket derfor å rive den gamle kirken og bygge en som var mer tidsriktig og staselig. Han støtte imidlertid på et ganske stort problem: Rælingsbøndene nektet å bygge. De klaget presten inn for stattholderen på Akershus, og jamret seg over at Theiste ville ”tvinge dem til å bygge ny kirke”. Det er derfor all grunn til å anta at ombyggingen i 1700 var resultatet av et kompromiss mellom prest og bønder. Tårnet på den ombygde kirken ble kronet med en tårnknaupp, som i dag er å se i trappen opp til tårnet. Den har initialene til sognepresten hugget inn: MJT samt årstallet 1700. Deler av prekestolen fra denne tiden er også bevart og satt inn på den stolen som står i kirken i dag.

Dessverre opphører kirkeregnskapene i 1723. Grunnen er at kongen dette året selger de fleste av Norges kirker til private kjøpere. Grunnen var at kronen var bankerott etter den lange krigen med Sverige (1700-1720), og salget av kirkegodset var et egnet middel til å skaffe penger i statskassen. Med på kjøpet fulgte alle inntektene som lå til kirkene, samt ansvaret for vedlikehold av kirkebygget, innkjøp av vin, alterbrød, lys og tekstiler. Mange kirkeiere tok sitt ansvar på alvor og stelte pent med sine kirker, men en god del kjøpte kirker utelukkende med den intensjon å tjene penger på dem. Og skulle man tjene penger på kirkens økonomiske forhold var det ikke mulig å vedlikeholde dem. Resultatet var at mange av kirkene gikk inn i en forfallsperiode. På grunn av at regnskapsplikten opphørte er den informasjon vi får om kirken fra 1723 og utover fragmentarisk. Vi skal komme tilbake til det vi vet om inventar og slikt senere.

Kirken fra 1828

Selv om påbyggingen i 1700 hadde gjort kirken romslig nok, var det et gammelt bygg som menigheten brukte. I 1827 besluttet Bastian Paulsen (han var Premier Lieutenant ved det

Akershusiske ridende Jegerkorps og eide 11/16 deler av kirken) å rive bygget og oppføre en ny kirke. Denne stod ferdig året etter. Den nye kirken var ikke særlig større enn den gamle, og det er så langt jeg kan se ikke nevnt gallerier på langveggene. Kirken hadde ikke vesttårn, men en takrytter (et slags lite tårn/spir) som satt mitt på mønet over skipet. Det er uklart om kirken hadde et orgelgalleri mot vest; i en beskrivelse av bygningen heter det at oppgangen til ”loftet” hvor orgelgalleriet befant seg var i en slags åpen svalgang ved kirkedøren. Det fremgår ikke tydelig av kildene om kirken fikk nytt inventar, men med tanke på de økonomiske forhold er det rimelig å anta at det gamle inventaret ble pusset opp og brukt videre.

Folketallet økte stadig utover 1800-tallet, og etter lov om formannskap av 1837 (dvs. loven om opprettelser av kommuner og kommunalt selvstyre) ble kirken kjøpt av Fet og Rælingen kommune. I 1850-årene kom det dessuten en lov som sa at kirkene skulle romme 2/3 av sognets befolkning. På litt lenger sikt førte dette til et behov for en større og mer moderne kirke. I 1887 ble den derfor ombygget. Skipet ble forlenget og både skip og kor gjort høyere. Takrytteren ble revet og et vesttårn oppført i stedet. Alt det gamle inventaret ble kastet eller solgt. Kirken og interiøret og inventaret ble holdt i en enkel men stram nygotisk stil. I forbindelse med senere restaureringer og kirkejubileer er den gamle døpefonten og prekestolen (i sterkt rekonstruert form) kommet tilbake til kirken.

Noen kommentarer til inventaret

Lysekronen i kortaket er kirkens eldste gjenstand. På opphenget står 1496. Selve kronen med lysholderne kan nok være av en noe yngre dato, men opphenget er fra dette året. Fargene er sterke og pene, og dekoren på opphenget består av epler og blader. Den tennes kun på høytidsdager.

Bispestolen

En barokk lenestol med brunt skinntrakk. Den har ben som avsluttes i det som på engelsk kalles ”clow and ball”, dvs. i form av en dyreklo som griper om en liten, rund kule. Bak på stolryggen står å lese ”Foræret af Madam Barbara Hans Stalsberg, Anno 1736”.

Altertavlen

Kopi av Tidemanns ”Oppstandelsen” utført av A. Singdahlsen. Et svært vanlig motiv fra denne perioden. Tavlen kom på plass til innvielsen i 1887.

Kobber dåpsfat

Dette henger på korets nordvegg. Det er dypt med en bred kant. Motivet viser foruten en blomsterdekor tre fisker i bunnen av fatet. Fisken er et svært gammelt Kristus-symbol. Det greske ordet for fisk er ΙΧΘΥΣ (norsk uttale: ICHTYS). Dette er et såkalt anagram, dvs. at ordet er satt sammen av forbokstavene i en setning. Setningen er på gresk Ιησους Χριστος Θεου Υιος Σωτηρ. På norsk blir det ”Jesus Kristus Guds Sønn Frelser”. At det er akkurat tre fisker på fatet er et symbol på den hellige Treenighet.

Døpefonten

Fra 1654. 8-kantet skål og fotplate. Foten hviler på 4 flate kuler. Fonten er det eldste inventarstykket i kirken som er i bruk.

Prekestolen

Opprinnelig skåret av Lars Pinnerud i ca. 1740. Han var en av de store treskjærerne i Østlandsområdet og skar i akantusstil (motiver med slynget bladverk). Stolen ble solgt på

auksjon i 1887, og en del av de løse ornamentene ble montert på et bokskap. Til kirkens 75-årsjubileum ble de fire fyllingene samt hjørnepilastrene montert på en ny stol og de manglende fyllingene erstattet av nye.

”Kirkebordet”

På nordveggen i skipet henger et panelingsbord med dekormaling. Dette bordet er det eneste som forteller oss noe om hvordan kirken fra 1600-tallet så ut innvendig. Malingen er datert til ca. 1640. Det er etter all sannsynlighet et takbord vi har med å gjøre, noe som forteller oss at kirken også hadde lignende dekor på veggene. Det er bevart noen få dekorerte bord til på Bygdetunet, som ikke har merker etter bjelker på den siden de er malt. Dette kan være veggbord fra kirken. Kirken må ha blitt pusset opp på en eller annen måte i midten av 1600-tallet. Ikke bare har deler av den (taket – kanskje veggene også?) blitt malt da, men en del inventarstykker ble også anskaffet i denne perioden. Døpefonten og et dåpshus ble anskaffet, i tillegg fikk man laget en ny altertavle som ble malt i 1661. Samme året ble også prekestolen malt. Kanskje er dekoren på kirkebordet så sen som 1661, og malt av samme person som dekorerte altertavlen og prekestolen. Vi vet også at det ble oppført et galleri mot vest i 1652. Det gamle vesttårnet i reisverk ble reparert i 1650-årene og i 1652 ble det inngått en kontrakt om oppføring av et nytt våpenhus.

Kororgelet

Kirken hadde orgel så tidlig som i 1734. Selv om det sentrale Østlandet har en lang tradisjon både hva gjelder bruk og bygging av orgler, er det relativt uvanlig at en liten fattig annekskirke hadde orgel så tidlig. Vi møter dette orgelet flere ganger i regnskapsbøker og andre kilder. Det flyttes rundt i kirkerommet og det virker som om det for det meste har vært i temmelig dårlig stand. I slutten av 1950-årene ble en del gamle trestemmer (trepiper) tatt ut av orgelet og organist Bjørklund var sikker på at disse pipene skrev seg fra orgelet nevnt i 1734. Pipene ble derfor brukt i et nytt, lite kororgel som ble bygget på bakgrunn av disse trepipene. Dette nye kororgelet har noenlunde samme form og størrelse som de gamle ”skaporglene”. Dessverre er det ikke ofte i bruk under gudstjenesten.

Messehagl

Rød fløyel med kors av gullgaloner. På hver side av ryggkorset er det brodert et flammende hjerte; det ene av dem er laget for å dekke et hull. Umulig å aldersbestemme den. Dessverre er den i en temmelig dårlig stand og den trenger sårt til restaurering og konservering.

Klokkene i tårnet er fra 1922. De gamle fra 1721 (muligens var de eldre, kildene er fryktelig upresise) forsvant i 1923 uten at noen vet hvor.

Kirkegården

I eldre tid var det krav om at kirkegården skulle være hegnet inn, dvs. omgitt av et gjerde. Utover dette var det ingen standard for hvordan den skulle anlegges. Først ved den store ombyggingen i 1887 ble den første ”moderne” kirkegården anlagt. Den omfattet de tre feltene foran kirken. På et noe senere stadium ble en systematisk beplantningsplan lagt til grunn for de trær som fortsatt delvis omgir kirkebygget, gravfeltene foran kirken og vegen ned til gravkapellet. Et eldre gravfelt som lå syd for kirken ble sanert i 1960-årene. Noenlunde samtidig ble også kirkestallene som lå syd for dette igjen også revet.